

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵՏՈՒՏ

ՄԻՐՈՒՈՒ ՄՐԱԿԵՒԻ ՄՐԵՆԱԿԻ

ՍՏԱՐԱՌԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ
(1923-1939 թթ.)

Է.00.01 - «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
առենախոսության սերվագիր

Անենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ պ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից
անդամ Խառատյան Ա. Ա

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ. գ. դ. Կոստանյան Է. Ա
բ. գ. թ., դոցենտ Սելքոնյան Ռ. Հ

Սեփական կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության
ինստիտուտ

Պաշտպանությունը կայանալու է 2011 թ. հունիսի 8-ին, ժամը 14⁰⁰-ին
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈԿ-ի 004 մասնագի-
տական խորհուրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
24/4):

Անենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2011 թ. հունիսի 8-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հ Ղ Մուրադյան

ԱՇՏՆԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ
ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՆ ՈՒ ԱՐԽԱԿԱՆՈՒԹՅՆԸ

Բիզանդական Կայսրության հնաուրոց մայրաքաղաքը՝ Կոստանդինապոլիս կամ մախկին անունով Բիզանդիոն կամ Պիզանս հիմնուած է Ն. Ք. 658 թուին Ալեկարիացի Պիզասի կողմէ¹: Իսթանապոլ կամ Իսթանապոլ տիտղոսը՝ զոր Թուրքերը կորդեգրեն Բիզանդիոնի փոխարէն, աղաւաղուն է յունարէն Իսթանապոլիին²:

Իսկ Հայ ժողովուրդի Բիզանդիոնի հետ դարաւոր կապը կը սկսի Հայ հողին վրայ 384 թուականէն յետոյ, երբ Հայ ժողովուրդի երկու դրացիները՝ Բիզանդական կայսրութիւնն ու Պարսկաստանը, իրենց միջեւ կը բաժնեն Հայաստանը:

Ստանապոլի Հայ համայնքի ազգային կեանքի ու իրականութեան ուսումնասիրութիւնը, Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակուելէ մինչեւ 1939 թուականը (Բ. Համաշխարհային պատերազմ), արդիական նշանակութիւն ունի սոյն համայնքի պատմութեան բացայայտման համար: Այսօր, երբ շատ ակելի լայն շփումներ եւ փոխադարձ կապեր կը հաստատուին Հայրենիքի եւ Ափիւզքի հանրութիւններու միջեւ, մասնաւորաբար համազգային եւ մշակութային ծերնարկներու արդիւնքով, կարեւոր նշանակութիւն կ'ունենայ արեւմտահայ երբեմնի մեծազոյն գաղթածախի հայութեան ազգային, իրաւական, տնտեսական եւ մշակութային կեանքին գիտական եւ գործնական կերպով ծանօթանալը: Ստանապոլի Հայ համայնքը, Թուրքիոյ Հանրապետութեան քաղաքական ու տնտեսական իրականութեան հետ կապուած կ'ապրի թէ՛ երկրի ազգային փոքրամասնութեանց յատուկ եւ թէ՛ իրեն իւրայատուկ զարգացումներ: Ուստի, անոր ազգային դիմագծի պահպանութիւնն ու յարատեւումը կ'ընթանայ Քէմալական Թուրքիոյ փոքրամասնութիւններու նկատմամբ վարած թրջացման քաղաքականութեան դէմ ջանք գործադրելով՝ հայ համայնքի մշակութային, բարեգործական ու կրթական հաստատութիւններուն պահպանման ու զարգացման համար:

Ուսումնասիրուող թեման որոշ չափով կը բնութագրէ Ստանապոլահայ համայնքի հասարակական կացութիւնը, անոր Քէմալական պետութեան հետ ունեցած իրաւական փոխարաբերութիւններուն տեսանկիւնէն: Ստանապոլահայ հանրութեան համար կարեւորագոյն նշանակութիւն կ'ունենայ, եւ այսօր եւս ունի, իր ազգային սեփականութիւններուն պահպանումն ու անոր կապուած խնդիրները: Այս շրջանակի մէջ շատ կարեւոր նշանակութիւն ունի ազգային եկեղեցին, սուեպ պարագային Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, որն իր շուրջ համախմբելով հայ հանրութիւնը հանդէս կուգայ որպէս միջնորդ համայնքի ու պետութեան միջեւ: Ուրեմն նոյնապէս արդիական ու ճանաչողական լուրջ նշանակութիւն ունի Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի ծերնարկութիւնները, համայնքի գոյատեւման համար անոր նշանակութեան եւ կարեւորութեան բացայայտումը, որ ցայսօր միայն հայանցիկ ներկայացուած է: Այս կապակցութեամբ Ստանապոլահայ համայնքի քաղաքացիական կացութիւնը հաւանաբար պէտք է դիտարկել իր ուշագրաւ կարգալիճակի մէջ, թէ՛ որպէս Թուրքիայի քաղաքացիներու հաւաքա-

¹ Տրք. Գ. Գ., Պատմութեան համար ակնարկ մը Իսթանապոլի եւ Սամաթիոյ թաղի մախկին շրջաններուն, Իսթանապոլ, 1957, էջ 8:

² Սիրունի Յ., Պոլիս եւ իր դերը, Ա. հատոր, Պէյրութ, 1965, էջ 99:

կանութիւն եւ թէ՛ որպէս իր ինքնավարութեան յատկանիշներով՝ ազգային, հոգեւոր, կրթական եւ այլ յատկութիւններով պետութեան կողմէ ընդունուած կրօնա-մշակութային փոքրամասնութիւն:

Արդիական ու ճանաչողական լուրջ նշանակութիւն ունի նաեւ Ստամբուլի աշխարհը եկեղեցական կանոնադրութեան արդի վիճակը, որն ծեսով մը շարունակութիւնը կ'ըլլայ արեւմտաաշխարհը 1863 թուականի Ազգային Սահմանադրութեան մինչեւ 1934 թուականը, երբ երկրի քաղաքային վիճակի բերմամբ կը ջնջուի Ազգային Սահմանադրութեան վերջին մնացորդները եւ հայ համայնքը բարոյական ու կրօնական կապը պահելով հանդերձ Պատրիարքարանին հետ, ըստ 5404 համար օրէնքի սրամտորութիւններուն, մատակարարական տեսակետէ կենթարկուի Վազֆներու վարչութեան հակակշիռն, որմէ յետոյ համայնքը ցայտօր չունենար ներքին կանոնադրութիւն մը եւ որուն հետեւանքով ան պատկը յայտնուի բարդ ու գուցէ պառակտուած վիճակի մը մէջ՝ Պատրիարքական ընտրութեան առթիւ:

Վերոյիշեալ պարագաներով պայմանաւորուած է, Հայ ժողովուրդի արեւմտեան հասուածի խարխիւր հանդիսացող Ստամբուլի Հայ Գաղթօճակի 1923-1939 թուականներու ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնն ու արդիակաւութիւնը:

ԱՏԵՆԱՆՍՈՒԹԵԱՆ ՆՊՍԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Աւերակասութեան նպատակն է գրապահոցներու արխիւային նիւթերու եւ վաւերագրերու, թուրքիայէն դուրս հրատարակուող արտասահմանեան մամուլի նիւթերու եւ համապատասխան գրականութեան հիման վրայ ներկայացնել՝ Ստամբուլի աշխարհի 1923-1939 թթ. ազգային, մշակութային ու տնտեսական կեանքը, որն իրականացնելու համար մեր առջեւ դրած ենք հետեւեալ խնդիրները.

- Անդրադառնալ Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութեան ու համայնքի անցեալին Կ.Պոլսոյ գրաւումէն մինչեւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակումը:

- Ներկայացնել ու բացայայտել ազգային փոքրամասնութիւններու, անոնց կարգին եւ հայ հանրութեան նկատմամբ Թուրքիոյ Քէմալական Հանրապետութեան վարած քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ փոքրամասնութիւններու սոյն քաղաքականութեան հետեւանքով յառաջացած իրաւական կացութիւնը 1923-1939 թթ.:

- Ստամբուլի աշխարհը եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ազգային ու քաղաքական կացութիւնը, Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակումէն յետոյ:

- Բացայայտել Ստամբուլի աշխարհը տնտեսական կեանքը: Բացայայտել նաեւ Հայոց կրթական գոյքերու կնճիռը: Ներկայացնել Սանասարեան Խանն ու Բանկայթիի Հայոց Գերեզմանաւանը որպէս կրթական գոյքեր:

- Ներկայացնել Հայ վազֆներն ու ազգապատկան կալուածները: Վազֆներու օրէնքն ու անոր բնութագիրը իբրեւ գործօն ազգային հաստատութիւններու պահպանման:

- Բնութագրել Ստամբուլի աշխարհի համայնքային հաստատութիւններու նշանակութիւնը համայնքային կեանքի մէջ, անոր արեւմտական ու բարեգործական հիմնարկները Ազգային Խնամատարութիւնը, Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցը, Որբանոցները, եկեղեցիներն ու գերեզմանատուները ինչպէս նաեւ անոնց մատակարարման միջոցները:

- Ներկայացնել Ստամբուլահայ կրթական կեանքը խնդրոյ առարկայ ժամանակաշրջանին ու անոր նշանակութիւնը հետագայ տասնամեակներու հայ հանրութեան համար:

- Բնութագրել Ստամբուլահայ մշակութային ընկերութիւնները եւ անոնց գործունէութեան շրջանակները:

- Ներկայացնել Ստամբուլահայութեան նշուած ժամանակաշրջանի մշակութային կեանքը գրականութիւնը, գրատարութիւնը, մամուլը, թատրոնն ու երաժշտութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց նշանակութիւնը ազգապահպանման գործին մէջ:

ԱՏԵՆԱՍԽՈՒԹԵԱՆ ՄԻՏՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍԵՐԸ. Արեւմախօսութիւնը շարստորած է չիրապարսկուած եւ իրապարսկուած հայ եւ օտարալեզու արլիւիային նիւթերու, վաւերագրերու, մամուլի իրապարսկումներու ինչպէս նաեւ համապատասխան գրականութեան սուրճներու պատմահամեմատական ուսումնասիրութեան մէթոտով: Խնդրոյ առարկայ հիմնահարցերը վերլուծութեան ենթարկուած են փաստագրական ու վիճակագրական սուրճներու համադրմամբ եւ վերլուծութեամբ, հիմք ընդունելով անաչառութիւնն ու անկողմնակալութիւնը:

ԱՏԵՆԱՍԽՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՈՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ. Ուսումնասիրութիւնը կ'ընդգրկէ 1923-1939 թթ. միջեւ մնացած ժամանակահատուածը, երբ կը բացուի Ստամբուլահայ համայնքի պատմութեան մէջ նոր փուլ մը՝ Օսմանեան կայսրութեան փլուզումէն յետոյ հոչակուած թուրքիոյ Հանրապետութեան առաջին տասնամեակներուն, մինչեւ Բ. Համաշխարհային պատերազմ: Այս փուլը կը բնորոշուի Ստամբուլահայերու հասարակական ու տնտեսական ինչպէս նաեւ ազգային կացութեան կտրուկ փոփոխութեամբ, իբրեւ հետեւեալք թուրքիոյ քաղաքական նոր կարգերու ու քաղաքացիական նոր իրաւայարաբերութիւններու հաստատման: Քէմալական թուրքիոյ վարած քաղաքականութեան պատճառաւ երկրի մէջ կը փոխուին ազգային փոքրամասնութիւններու կարգավիճակն ու տեղը, սկզբունքային փոփոխութիւններ կը կրեն Հայ համայնքի պետութեան հետ իր ունեցած փոխարաբերութիւնները, զոյքային սեփականատիրական իրաւունքները եւ առհասարակ քաղաքացիական իրաւունքներն ու պարտականութիւնները: Փոփոխութիւններ կը կրեն նաեւ Ստամբուլահայերու մշակութային ինքնավարութիւնը, մասնաւորաբար եկեղեցին իր կացութեամբ, ի դէմս Պատրիարքութեան, ինչպէս նաեւ անոր կապուած ազգային հաստատութիւնները:

ԱՏԵՆԱՍԽՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՅԵՐՆ ՈՒ ԿԻՐՈՒՄԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՆԵՐԸ: Այս արեւմախօսութեամբ առաջին անգամն է, որ գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ կը դառնայ Ստամբուլահայ համայնքի 1923-1939 թթ. պատմութիւնը: Արեւմախօսութիւնը կը բովանդակէ Պոլսահայ պատմութեան այն իւրայատուկ եւ դժուար ժամանակահատուածներէն մէկը, երբ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնն ու ազգային վարչութիւնները երբեմն օրինական, իսկ աւելի յաճախ անօրէն պարտադրուածութեամբ կը համակերպին կարգադրութիւններու, որոնց ժխտական ազդեցութիւնը այսօր եւս զգալի է համայնքային կեանքին ներս: Ուստի, նորոյթ պէտք է համարել Հանրապետական թուրքիոյ գրեթէ առաջին երկու տասնամեակներու ընթացքին համայնքի Պատրիարքութեան եւ ազգային հաստատութիւններու ազգապահպանման ուղղուած ջանքերուն բնութագիրն ու գնահատականը: Նորոյթ է նոյնպէս Ստամբուլահայ համայնքի տնտեսական

կեանքի եւ Հայոց լքեալ գոյքերու արդիական վերլուծութիւնն ու նկարագիրը, ինչ-պէս եւ այն, որ համայնքի ազգային-հոգեւոր, մշակութային ու տնտեսական կայ-քութեանը վերաբերող հիմնական հարցերը կը հետազօտուին ոչ թէ մեկուսի, այլ իրենց ներքին միասնութեան մէջ, Թուրքիոյ հասարակական եւ տնտեսական իրականութեան ընդհանուր հիմքի վրայ:

Ուսումնասիրութեան նորոյթային այս արժէքը հնարաւորութիւն կ'ընծծե՛ր պատկերացնել Ստամբուլահայ համայնքի տեղն ու նշանակութիւնը Թուրքիոյ Հանրապետութեան 1920-1930-ական թթ. հայկական Սփիւռքի բարդ ու հակասա-կան պատմութեան մէջ:

Աւտնախօսութեան, անոր հիմնահարցերու համադրումէն ու վերլուծու-թենէն բխող դրոյթները կարելի է օգտագործել՝ Սփիւռքի պատմութեան վերաբե-րեալ բուհական դասախօսութիւններու, ինչպէս նաեւ նոյն բովանդակութեանը մշակուելիք դասընթացքներու մէջ: Ան իր պարունակած հարուստ տեղեկութիւն-ներով ու փաստերով կարող է անմիջական նպաստը բերել Հայաստան-Սփիւռք փոխյարաբերութիւններու գործնական իրականացման եւ այս իմաստով մասնա-ւորաբար Հայաստանի նորահաստատ Սփիւռքի Նախարարութեան, ինչպէս նաեւ Արտաքին գործոց Նախարարութեան գործունէութիւններուն:

ԱՏԵՆԱԽՕՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ. Աւտնախօսութիւնը քննարկուած եւ հրատարակային պաշտպանութեան երաշխաւորուած է ՀՀ ՊԱԼ Պատմութեան Ինստիտուտի Հայ Գաղթապայրերի եւ Սփիւռքի Պատմու-թեան բաժնի կողմէ: Ուսումնասիրութեան հիմնական խնդիրները լուսաբանուած են հեղինակի հրատարակուած 4 յօդուածներուն մէջ:

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԽՈՒՆԾՈՒԹԵԱՆ ԱՄՏԻՃԱՆԸ, ՍԿԶԲԱՌԲԻՒ-ՆԵՐՈՒ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՄՈՒԹԻՒՆ. Հայ պատմագիտութեան մէջ գոյու-թիւն չունին Ստամբուլի Հայ Համայնքի 1923-1939 թթ. պատմութեան նուիրուած գիտական ուսումնասիրութիւններ: Սակայն սոյն նիւթի առանձին հարցերուն իրենց աշխատութիւններուն մէջ առաւել կամ նուազ ծաւալով անդրադարձած են հայ եւ օտար պատմաբաններ եւ պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններ-ու հեղինակներ:

Աւտնախօսութիւնը շարադրելու համար հետազօտուած են արխիւային նիւթեր, որոնք հաւաքուած են ՀՀ Ազգային Արխիւի ֆոնտերէն³, Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի⁴ եւ Ե. Չարենցի անուան գրականութեան ու արուես-տի թանգարանի արխիւներու ֆոնտերէն⁵, Գարակէօզեան Ազգ. Որբանոցի⁶ եւ

³ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), Ֆոնտ 409, ցուցակ 1, գրք 3928, էջ 25: ՀԱԱ, Ֆոնտ 409, ցուցակ 1, գրք 3928, էջ 24-25: ՀԱԱ, Ֆոնտ 193, ցուցակ 1, գրք 351, էջ 2:

⁴ ՀՀ Մ. Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Արխիւ, Թիթայանակ 6 – 12/40:

⁵ ՀՀ Ե. Չարենցի անուան գրականութեան ու արուեստի թանգարանի արխիւ, Գեղրգ Բանալոքճեանի ֆոնտ (47), Յուշամատեն 3. Կոլոտ Պատրիարքի ծննդեան 300 ամեակին առթիւ, էջ 6:

⁶ Գարակէօզեան Ազգային Որբանոցի անմշակ արխիւ: Կրթական տնօրէնութեան 5 Յունիս 1934 թ. եւ 5059/2223 համար հրահանգը (Յաւելուած 4): Կրթական տնօրէնութեան 25 սեպտեմբեր 1936 թ. եւ 67160/2780 թի գրութիւնը (Յաւելուած 5):

Արաս Հրատարակչառան անմշակ արխիվներէն⁷, ինչպէս նաեւ փաստաթուղթեր օտար պետական⁸ ու անհատական⁹ արխիվներէն:

Պատմաճանաչողական մեծ արժէք կը ներկայացնէ Ե. Չ. Քէօմիրճեանի տեղագրական բնոյթ ու նեցող «Ստամպուլայ Պատմութիւն» երկը¹⁰:

Յիշատակութեան արժանի է Մ. Օրմանեանի¹¹ «Ազգասպառու մի» Բ. Հատորը, ուր հեղինակը կուտայ Կ. Պոլսոյ գաղթածակի պատմագրութիւնը:

Մեծ արժէք կը ներկայացնէ Հ. Պէրպէրեանի¹² աշխատութիւնը, ուր հեղինակը հարուստ տեղեկութիւններ կուտայ Կ. Պոլսոյ Հայ Պատմութեան համար:

Արժէքաւոր են Ա. Ալ պոյաճեանի¹³ Պալպթ թաղի կազմութեան եւ Պ. Կարապետեանի¹⁴ Սամաթիայի Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ ձօնուած յիշատակարանները:

Առանձնակի արժէք կը ներկայացնէ Հ. Ս. Սնասեանի¹⁵ գիրքը, ուր հրատարակուած են Բիւզանդիոնի անկմանը նուիրուած Ա. Անկիրացիի, Ա. Բաղիշեցիի ինչպէս նաեւ Ե. Չ. Քէօմիրճեանի երկերը:

Ուսումնասիրութեան համար կարեւոր նիւթեր կը պարունակեն Յ. Ճուրլեան Սիրունիի Կ. Պոլսոյ գաղթակարի պատմագրութեան նուիրուած չորս հատորանոց ծաւալուն մեմագրութիւնները¹⁶:

Ուշադրութեան արժանի են Լ. Գոյունճեանի ուսումնասիրութիւնները¹⁷, որոնք կը լուսարանեն հանրապետական շրջանի օրէնսդրական կացութիւնը:

Առանձնակի արժէք կը ներկայացնէ, Ա. Խառատեանի Կ. Պոլսոյ ԺԵ.-ԺԺ. դդ., նիւթերով հարուստ, հանգանանակից աշխատութիւնը¹⁸, ուր հեղինակը կը միանայ Հ. Պէրպէրեանի տեսութեան, թէ ԺԵ. դարու ձեռագրերու եւ յիշատակարաններու մէջ Կ. Պոլսոյ հայերու հոգեւոր պետը ընդհանրապէս կը յիշատակուի «հայրապետ», «եպիսկոպոս» եւ «արհիեպիսկոպոս» յորջորջումներով եւ ոչ «պատրիարք»:

⁷ **Ալլազ 3.**, Վերջիշումներ եւ բեմընկերներ, Արաս Հրատարակչութեան անմշակ արխիվ (անտիպ):

⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, B.C.A. 030.18.01.02.84798 (Յաւելուած 3):

⁹ Սախտ Զէթիւնօղլույի անմշակ արխիվ. «Յակոբ Հանճեան»ի 19.07.1924 թուակիր անցագիրը (Յաւելուած 1):

¹⁰ **Քէօմիրճեան Ե. Չ.**, Ստամպուլայ պատմութիւն, «Հանդէս Անսօրտայ», Վիեննա, 1909, ԻԳ տարի, Թիւ 4:

¹¹ **Օրմանեան Մ.**, Ազգասպառու, Բ հատոր, Կ. Պոլիս, 1914:

¹² **Պէրպէրեան Հ.**, Նիւթեր Կ. Պոլսոյ Հայ պատմութեան համար, Վիեննա, 1965:

¹³ **Ալպոյաճեան Ա.**, Պալպթու թաղի կազմութիւնը, Երեւոյ դարեան պատմութիւն Պալպթու Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1931:

¹⁴ **Կարապետեան Պ.**, Հնգադարեան յիշատակարան Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ, Իլթանալու, 1935:

¹⁵ **Սնասեան Հ. Ս.**, Հայկական աղբյուրները Բիւզանդիայի անկման մասին, Երեւան, 1957:

¹⁶ **Սիրունի Յ.**, Պոլիս եւ իր դերը, Ա. հատոր, Պէյրուս, 1965; Բ. հատոր, Պէյրուս, 1970; Գ հատոր, Անթիլիաս, 1987; Դ. հատոր, Անթիլիաս, 1988:

¹⁷ **Օրմունճեան Լ.**, Կոստե եւ յատկացում, Կ. Պոլիս, 1934: Հայ համայնքային անցուդարձեր, Ստամպուլ, 1950:

¹⁸ **Խառատեան Ա.**, Կոստանդնուպոլիսի հայ գաղթօջակը XV-XVII դդ., Երեւան, 2007:

Արժեքալու են նյութաբան Տքթ. Գ. Գրղորջեանի¹⁹, Ս. Երանեանի²⁰, Յ. Շահնագարի²¹, Յ. Քօսեանի²² եւ Տ. Գաապրեան-Գ. Աւիլ-Հ. Խառեան խմբակի²³, ինչպէս նաեւ Տ. Պալեան, Ա. Եօզեր, Ա. Եանըզեան, Յ. Քիրքեան²⁴ խմբակի ուսումնասիրութիւնը, որոնք եւս տեղեկութիւններ կուտան Պոլսոյ եւ արլահայ հաստատութեանց մասին:

Առանձնակի արժեք կը ներկայացնեն Պոլսոյ Եկեղեցիներու, Վարժարաններու, ինչպէս նաեւ զանազան այլ հաստատութեանց Յուշանատեանները, որոնք իրենց պարունակած տեղեկութիւններով լոյս կը սփռեն Կ. Պոլսոյ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմութեան: Արեւմտաստեան շարադրման առթիւ օգտագործուած են Ս. Հանէսեանի²⁵, Թ. Ազարեանի²⁶, Կ. Քէօսէանի²⁷, Յ. Չինար-Պ. Էրզեանի²⁸, Թ. Ազարեան - Ս. Գօշնուեանի²⁹ կողմէ պարտասուած յուշանատեաններ: Նոյնպէս յիշատակութեան արժանի են Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի Շողակաթ³⁰ տարեգիրքերը, Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիանդանցի տարեցոյցները³¹, որոնք 1900-1910 թթ. կը կազմուին Հ. Ասատուր, Տքթ. Ն. Տաղաւարեան, Դ. Խաչկոնց, Տ. Արփիստեան եւ Ա. Ալաթյաճեանի միասին ջանքերով, 1924-1929 թթ. Ս. Չուհաճեան եւ Թ. Ազարեանի կողմէ, որմէ վերջ 1930-1949 թթ. այս պաշտօնը կը ստանձնեն խմբագրական կազմ մը, ինչպէս նաեւ Ս. Միսիթա-

¹⁹ **Տ. Գ. Գ.**, Պատմութեան համար ակնարկ մը Իսթանպուլի եւ Սամաթիոյ թաղի նախկին շրջաններու, Իսթանպուլ, 1957:

²⁰ **Երանեան Ս. Ա. Բահանայ**, Պատմութիւն Արմաշու, Երեւան, 1991:

²¹ **Շահնագար Յ.**, Սամասրեան Կոստի դատը, Իսթանպուլ, 1939:

²² **Քօսեան Յ. Կր.**, Գերեզմանատուն Կաթոլիկ Հայոց Կ.Պոլսոյ, Վիեննա, 1931:

²³ **Աւիլ Գ.**, **Խառեան Հ.**, **Գաապրեան Տ.**, Ազգային Գերեզմանատուն Հայոց Շիշլիի, Կ. Պոլիս, 1922:

²⁴ **Պալեան Տ.**, **Եօզեր Ա.**, **Եանըզեան Ա.**, **Քիրքեան Յ.**, Համայնապատկեր Հանրապետական շրջանի Իսթանպուլահայ գրականութեան, Իսթանպուլ, 1957:

²⁵ **Հանէսեան Ս.**, Հարիրքսանեւիինգամեայ յորձեան Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1932:

²⁶ **Ազարեան Թ.**, Յուշանատեան Գարակէօզեան Վարժարանի (1913-1948), Իսթանպուլ, 1949: Յիշատակարան ուսուցչաց օգնութեան սնտուկի (1900-1930), Իսթանպուլ, 1930:

²⁷ **Քէօսէան Կ.**, Յուշանատեան Սուրբ Փրկիչ Հայոց Հիանդանցի, Իսթանպուլ, 1994:

²⁸ **Չինար Յ.**, **Էրզեան Պ.**, Հարիրամեայ յիշատակարան Գալֆաեան Տան, Տպարան Օյա, Իսթանպուլ, 1966:

²⁹ **Ազարեան Թ.**, **Գօշնուեան Ս.**, Արմաշուան Թուրքիոյ Հանրապետութեան 15 Անեակի Առթիւ, Իսթանպուլ, 1938:

³⁰ Շողակաթ Տարեգիրք 1954, Ստամպուլ, 1955: Շողակաթ Տարեգիրք, Ստամպուլ, 1962: Շողակաթ Տարեգիրք 1971-72, Իսթանպուլ, 1973:

³¹ Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի, Կ. Պոլիս, 1900: Տարեցոյց Ազգային Հիանդանցի, Կ. Պոլիս, 1924: Ընդարձակ Տարեցոյց 1925, Կ. Պոլիս, 1926: Ընդարձակ Տարեցոյց 1926, Կ. Պոլիս, 1927: Ընդարձակ Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1927: Ընդարձակ Տարեցոյց, Կ. Պոլիս, 1928: Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգային Հիանդանցի, Կ. Պոլիս, 1930: Ընդհանուր Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգային Հիանդանցի, Կ. Պոլիս, 1931: Ընդարձակ Տարեցոյց, Ստամպուլ, 1932: Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիանդանցի, Իսթանպուլ, 1935: Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիանդանցի, Իսթանպուլ, 1936: Ընդարձակ Տարեգիրք Հիանդանցի, Իսթանպուլ, 1939:

րեանի ժողովրդական տարեցոյցները³², որոնք տեղեկութիւններ կը պարունակեն համայնքի տնտեսական կեանքի մասին:

Յիշատակութեան արժանի է Կ. Պոլսոյ արքայապետ պատրիարք Ջալէն Արք.ի յուշերը³³, որ հարուստ տեղեկութիւններ կուտայ իր շրջանին մասին, Լ. Վարդանի³⁴ ուսումնասիրութիւնը, ուր հեղինակը կը լուսաբանէ Հայոց Տեղահանութեան եւ Լքեալ Գոյքերու գրեթէ թոյր օրէնքները: Արժէքաւոր աշխատութիւններ են Ե. Բարսեղովի³⁵ եւ Վ. Տաղըրեանի ուսումնասիրութիւնները³⁶, ուր Հայոց Տեղահանութեան պատմութիւնը կը ներկայանայ բաւական մանրակրկիտ: Ուշադրութեան արժանի է Ն. Օնարանի ուսումնասիրութիւնը³⁷, որ ըլլալով առաջին «Հայոց Լքեալ Գոյքեր»ու մասին թուրք հեղինակի մը աշխատութիւնը, անկողմնակալ ու անաչառ մտերցումով կը ներկայացնէ հրօթիհատականներու ինչպէս նաեւ նորակազմ Հանրապետական Թուրքիոյ, հայոց հանդէպ վարած թրջացման քաղաքականութիւնը, արժէքաւոր վաւերագրերու եւ փաստաթուղթերու վերլուծութեամբ: Սիբիրագիտական արժէք կը ներկայացնեն Ս. Պէպիրոյլույի ուսումնասիրութիւնները³⁸, որոնցմէ առաջինին մէջ հեղինակը, կուտայ ու կը մեկնաբանէ Թանգիմարէն մինչեւ Բ. Սահմանադրութիւն Հայոց կանոնադրութիւնները, իսկ երկրորդին մէջ՝ 1453 թուականէն սկսեալ Օսմանեան կայսրութեան շրջանին հրապարակուած փոքրամասնութեանց բոլոր կանոնադրութիւնները:

Պոլսահայերու մասին արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը փոխանցեն նաեւ Ա. Եարմանի³⁹, Բ. Թուլլաճիի⁴⁰, Գ. Բանարքեանի⁴¹, Ճ. Ալէքէլիյի⁴², Ճ. Ուլույի⁴³, Շ. Բըրքի⁴⁴ ուսումնասիրութիւնները, Կ. Էօզտողան, Ֆ. Իսպէլ, Գ. Գարազաշլը եւ Ֆ. Բէրքէլի միասնական աշխատութիւնը⁴⁵, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան 75-ամեակի կարգադիր յանձնախումբի կողմէ պատրաստուած գրքոյկը⁴⁶:

³² ժողովրդական Տարեցոյց, Ստանպուլ, 1935, Ա. Տարի: ժողովրդական Տարեցոյց, Ստանպուլ, 1937: ժողովրդական Տարեցոյց, Ստանպուլ, 1938: ժողովրդական Տարեցոյց, Ստանպուլ, 1939:

³³ **Ջալէն Արքեպիսկոսոս**, Պատրիարքական յուշերու. Վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Պահիրէ, 1947:

³⁴ **Վարդան Լ.**, Հայկական Տանգիմարէն եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը, Պէյրութ, 1970:

³⁵ **Բարսեղով Ե.**, Հայերի ցեղասպանութեան համար նյութական պատասխանատւութիւնը, Երեւան, 1999:

³⁶ **Dadrian V. N.**, Emeni Soykırımı Tarihi, İstanbul, 2008.

³⁷ **Onaran N.** Enval-i Métruke Olayı Osmanlı'da ve Cumhuriyette Emeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, İstanbul, 2010.

³⁸ **Bebiroğlu M.**, Tanzimattan II. Meşrutiyete Emeni Nizamnameleri, İstanbul, 2003. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, İstanbul, 2008.

³⁹ **Yarman A.**, Osmanlı sağlık Hizmetlerinde Emeniler ve S. Prigic Emeni Hastanesi Tarihi, İstanbul, 2001.

⁴⁰ **Թուլլաճեան Բ.**, Իսթանպուլի Հայոց Եկեղեցիները, Իսթանպուլ, 1991: Tarih Boyunca Batı Emenileri Cilt 4(1923-1966), İstanbul, 2009.

⁴¹ **Pamukciyan K.**, Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar, İstanbul, 2003.

⁴² **Seyfeli C.**, İstanbul Emeni Patrikliği, İstanbul, 2005.

⁴³ **Ulu C.**, Türkiye Cumhuriyeti'nde Emeniler, Ankara, 2009.

⁴⁴ **Kılıç Ş.**, Biz ve Onlar, İstanbul, 1992.

⁴⁵ **Özdoğan G. G., Üstel F., Karakaşlı K., Kentel F.**, Türkiye'de Emeniler Cemaaat-Birey-Yurttaş, İstanbul, 2009.

⁴⁶ **Türkiye Emenileri Cemaaati 75. Yıl Tertip Heyeti**, 75. Yılda Türkiye Emenileri, İstanbul, 1998.

Անանձնակի կարեւորութիւն ունի Հ. Մորկէնթաուի յուշագրութիւնը⁴⁷, որ կը հաղորդագրէ բացառիկ տեղեկութիւններ Ա. համաշխարհային պատերազմի ընթացքին հայոց ապրած ավերի մասին:

Արժէքաւոր են Չ. Օրուանի⁴⁸, Է. Մաճարի⁴⁹, Ա. Ազաթի⁵⁰, Է. Մահճուպանի⁵¹ եւ Բ. Պալիի աշխատութիւնները⁵², որոնք փոքրամասնութեանց հանրապետական շրջանի ապրումներուն մասին հարուստ տեղեկութիւններ կը փոխանցեն:

Ուշադրութեան արժանի են, Ա. Չէրքէզեանի յուշագրութիւնը⁵³, Ե. Քէմալի վէպը⁵⁴, Տ. Կիւվէնի⁵⁵, Պ. Օրանի⁵⁶ եւ Բ. Սիլլի⁵⁷ ուսումնասիրութիւնները, որոնք Հանրապետական Թուրքիոյ վարած թրջացման քաղաքականութեան մասին տուեալներ կը պարունակեն: Կարելի է Յ. Ալք. Չոլաքեանի ուսումնասիրութիւնը⁵⁸, որ հարուստ տեղեկութիւններ կը փոխանցէ պոստհայ կայթղիկ համայնքի Ա. Յակոբ հիւանդանոցին մասին:

Անանձին յորիւածներով տարեգրքերու, հանդէսներու եւ օրագրութեան փունակներուն մէջ, ինչպէս նաեւ կայքէջերու վրայ Կ. Պոլսոյ հայ հանրութեան համայնքային, տնտեսական, կրթական եւ մշակութային կեանքին, անդրադարձած են Շ. Գալուստեան⁵⁹, Հ. Ե. Պողոսեան⁶⁰, Ա. Սլաքաճեան⁶¹, Գ. Ապաճեան⁶², Ղ. Խաչկունց⁶³, Հ. Ասատուր⁶⁴, Գ. Բանարլըճեան⁶⁵, Ա. Խաչատրեան⁶⁶, Լ. Գոյում-

⁴⁷ **Morgenthau H.**, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü, İstanbul, 2005.

⁴⁸ **Okutan C.**, Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, İstanbul, 2004.

⁴⁹ **Macıar E.**, Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İstanbul, 2004.

⁵⁰ **Aktar A.**, Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İstanbul, 2000.

⁵¹ **Mahcupyan E.**, İçimizdeki Öteki, İstanbul, 2005.

⁵² **Balı R.**, Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri - Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İstanbul, 2005. 1934 Trakya Olayları, İstanbul, 2008. Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları, İstanbul, 2001.

⁵³ **Cerkezyan S.**, Dünya Hepimize Yeter, İstanbul, 2007.

⁵⁴ **Kemal Y.**, Demirciler Çarşısı Cinayeti, İstanbul, 1974.

⁵⁵ **Given D.**, Cumhuriyet Dönemi azınlık Politikaları ve stratejileri bağlamında 6-7 Eylül Olayları, İstanbul, 2006.

⁵⁶ **Oran B.**, Türkiye'de Azınlıklar, İstanbul, 2004.

⁵⁷ **Arı K.**, Büyük Mübadele, İstanbul, 2003.

⁵⁸ **Չոլաքեան Յ. Ալք.**, Սեր պատճառով Ա. Յակոբ Հիւանդանոցը երկէ կէ այսօր, Խթանալով, 2004:

⁵⁹ **Գալուստեան Շ. Ալք.**, Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան պատճառով դերը, «Շողակաթ», 1962, Յուլիս-Ղեկտեմբեր, Ստամբուլ, 1962, էջ 8:

⁶⁰ **Պողոսեան Հ. Ե.**, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, «Հանդէս Անտօրեայ», Վիեննա, 1950-1951: Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, «Հանդէս Անտօրեայ», Վիեննա, 1952-1953:

⁶¹ **Սլաքաճեան Ա.**, Կազմութիւն Արեւմտահայութեան, «Շողակաթ», 1962, Յուլիս-Ղեկտեմբեր, Ստամբուլ, 1962, էջ 23:

⁶² **Ապաճեան Գ.**, Հայերու անուամբ կազմուած առաջին թաղեր եւ իրթանալուստայ ընկերութիւնը գրասան յաջորդող տարիներուն մէջ, «Շողակաթ», 1954, էջ 71:

⁶³ **Խաչկունց Ղ.**, Կ Պոլսոյ հայ գաղութին ծագումը, Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի, Կ Պոլիս, 1902, էջ 201:

⁶⁴ **Ասատուր Հ.**, Կ Պոլսոյ հայերը եւ իրենց Պատրիարքները, Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի Կ Պոլիս, 1901, էջ 94-95:

ձեան⁶⁷, Օ. Քէօքերի⁶⁸, Ռ. Պալի⁶⁹, Ս. Չէթինօղլու⁷⁰, Ա. Սասոյան⁷¹, Ա. Հիւր⁷², Վ. Կոմի-
կեան⁷³, Է. Մաճար⁷⁴ Վ. Տէր Յակոբեան⁷⁵, Գ. Աւրի, Հ. Խաչեան, Տ. Գաապար-
րեան⁷⁶, Յ. Հինոյեան⁷⁷, Ս. Թէօգլեան⁷⁸, եւ Վ.Սերոբեան⁷⁹:

Թեմայի ուսումնասիրութեան համար արժէքաւոր աղբիւրներ եղան նաեւ
Պոլսոյ Ազգային Խնամաստրութեան⁸⁰ եւ Սանասարեան Վարժարանի⁸¹ ւրեղե-
կագիրները, Հայկական Հարց եւ Հայ Սփորուք Հանրագիտարանները, «Հայրե-
նիք» եւ «Վէմ» հանդէսները, ինչպէս նաեւ ժամանակաշրջանի արլ սոյլ եւ պիւն-
քահայ մամուլը՝ «Արեւելք», «Ազդարար», «Նոր Լուր», «Մարմարա», «Ժամա-
նակ», «Առաւօտ», «Բանբեր», «Յառաջ», «Պայքար», «Արեւ», «Մշակ», «Յուսա-
բեր», «Արաքս», «Հայաստանի Կոչմակ»:

Վերոյիշեալ սկզբնաղբիւրներու եւ ուսումնասիրութիւններու իրման վրայ
այս ատենսփասութեամբ կը փորձենք արժէքաւորել Ստանարուի Հայ Համայնքի

---

⁶⁵ **Բանուբեան Գ.**, Սարենագիտութիւն Հանրապետական Յիսնամեայ Շրջանի», Շողակաթ Տարեգիրք, 1978, Իսթանպուլ, 1977, էջ 31:

⁶⁶ **Խաչադան Ա.**, Արեւմտահայերի Ազգային Սահմանադրութիւնը, «Պատմա-
բանասիրական հանդես», 1992, 2-3, էջ 55-61:

⁶⁷ **Գոյունձեան Լ.**, Երթեւեկի նոր հրահանգին շուրջ, «Արեւելք», 29.II.1932: Լքեալ Գոյբերու
հարցը, Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգային Հիւանդանոցի, Ստանպուլ, 1931, էջ 87:
Օրէնդրական եւ վարչական խնդիրներ, Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգային
Հիւանդանոցի, Ստանպուլ, 1933, էջ 143: Լքեալ Գոյբերու հարցեր, Ընդարձակ Տարեգիրք
Ազգային Հիւանդանոցի, Ստանպուլ, 1940, էջ 37: Վագֆներու օրէնքը եւ գործադրութեան
ծելը, Ընդարձակ Տարեգիրք Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի, Ստանպուլ 1948, էջ 211: Վագֆներու
Օրէնքը, Ընդարձակ Տարեգիրք Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի, Ստանպուլ, 1937, էջ 50:
Վագֆներու Մատակարարութիւնը (Գ), «Ազդարար», 4.VI.1936:

⁶⁸ **Köker O.**, Kürt İsyanlarının Liderleri Nasıl Yargılandı, Nasıl Asıldı - Toplumsal Tarih, Sayı 67,
Temmuz, 1999, İstanbul, s. 4-5.

⁶⁹ **Bali R.**, Musa Dağda Kırk Gün'ün Hikayesi, Tarih ve Toplum, Şubat, 1998, s. 21-23.

⁷⁰ **Cetinoglu S.**, Ermeni Emval-i Metrukeleri üzerine, www.birikimdergisi.com/birikim/makale, s. 12.

⁷¹ **Սասոյան Ա.**, Հայերի ունեղոյնան գործնթացն Օսմանյան Կայսրութիւնում 1915-1923 թթ.,
«Վէմ» համահայկական հանդես, Երեւան, 2010, թիւ 3(31), հուլիս-սեպտեմբեր, էջ X: Կարևոր
Սանասարյան վարժարանը, «Հայրութիւն» Շաբաթաթերթ, Երեւան, 1997, Մարտ, թիւ 3:

⁷² **Hür A.** Ermeni Mallanna Kim Kondu, Taraf Gazetesi, 2 III.2008.

⁷³ **Կոմիկեան Վ.**, Վերոնասկանը Հանրապետական շրջանին, Շողակաթ Տարեգիրք, 1971-
1972, Իսթանպուլ, 1972, էջ 28:

⁷⁴ **Macar E.**, Basbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgelerine Göre Tek Parti Döneminde Cemaat
Vakıflarının Sorunları, www.bolsahays.com, Makale köşesi.

⁷⁵ **Տէր Յակոբեան Վ.**, Իսթանպուլի Հայ Եկեղեցիները հայ ուժի հանդէպ, Ընդարձակ
Տարեցոյց Ս. Փ., Իսթանպուլ, 1943, էջ 112-115:

⁷⁶ **Աւրի Գ.**, **Խաչեան Հ.**, **Գաապարեան Տ.**, Ազգային գերեզմանատուն հայոց Շիշլիի,
Կ. Պոլիս, 1922, էջ 14-31:

⁷⁷ **Հինոյեան Յ.**, Իսթանպուլի հայ վարժարաններուն յառուկ միօրինակ կանոնագիրը եւ
ուսանց ծրագիրը, Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի, Կ. Պոլիս, 1938, էջ 127:

⁷⁸ **Թէօգլեան Ս.**, Գրական տարին Դ. Պոլիս, «Ազդարար», 8.I.1934:

⁷⁹ **Seropyan V.**, Ermeni Basımevleri, İstanbul Ansiklopedisi Cilt III., İstanbul, 1994, s. 181-183.

⁸⁰ **Ազգային Խնամաստրութիւն**, Ընդհանուր Տեղեկագիր Առաջին Վեցամետայ (1 Մայիս,
1919 - 31 Հոկտեմբեր, 1919), Կ. Պոլիս, 1920:

⁸¹ **Քանամեայ Տեղեկագիր Սանասարեան Վարժարանի (1881-1901)**, Կ. Պոլիս, 1903:

վաղ Հանրապետական շրջանի (1923-1939 թթ) պատմությունը եւ լուսաբանել նաեւ անոր նոյն շրջանի հարցերն ու դժուարությունները:

ԱՆԵՆԱԿՈՒԹԵՄԸ ԿՈՌՈՒՑՈՒԹԵՄԸ ՈՒ ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ Ներկայացուող ասենախօսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներէ, եզրակացութիւնէ, օգտագործուած աղբիւրներու եւ գրականութեան ցանկէ: Ասենախօսութիւնն ունի նաեւ յաւելուածներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹԵՄԸ մէջ հիմնադրուած են ուսումնասիրուած թեմայի գիտական նորոյթն ու արդիականութիւնը, սահմանուած են ասենախօսութեան նպատակն ու խնդիրները: Քննական վերլուծութեան ենթարկուած են օգտագործուած աղբիւրները, գրականութիւնն ու մանուկը:

ԱՐԱՏԻՆ ԳԼՈՒԽԸ - ՍՏԱՄՊՈՒԻ ՀԱՅ ԳԱՐՁԱԿԱՅԻՐ, կը բաղկանայ երեք ենթագլուխներէ:

Առաջին ենթագլխի մէջ, որն է՝ **ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՀԱՄԱՅՔԸ** (ՀԱՍՏՈՏ ՊԱՏՆԱԿԱՆ ԱԿՍՈՐԿ 1453 ԹԻՒԱԿԱՆԵՆ ՄԻՆԵՒԷ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ), համառօտ կերպով կը ներկայացուի նշուած ժամանակամիջոցի ընթացքին Պոլսահայութեան դրութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին հիմնադրուիլը, Պատրիարքարանի հաստատումն ու Սամայիայէն Գումգախու տեղափոխուիլը, Պոլսոյ հայ գաղութի ստուարացման ազդակները⁸², նախասահմանադրական շրջանին Պոլսահայ գաղութին մէջ գոյութիւն ունեցող գանազան խաւերն ու հոսանքները, որոնք իրենց դիրքին շնորհիւ հեղինակութիւն դառնալով, ազգային գործերու մէջ իրենց կամքը կը պարտադրեն ժողովուրդին, Արեւմտահայութեան Յ. Կոլոտ Պատրիարքով սկսող մտաւորական վերածնունդը⁸³, Ազգային Սահմանադրութիւնն ու ժողովուրդին ձեռքագաւառուիլը մեծամեծներու կամայական տնօրէնութիւնէն, ապա անոր ջնջուիլն ու կրկին ոյժի մէջ մտնելը:⁸⁴

Երկրորդ ենթագլխի մէջ՝ **ԹՈՒՐԹԻՈՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԹՐԱՍՏԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ** խորագրով կը ներկայացուի Քէմալական ազգայնականութեան մշակութային մեծամասնութիւնը ընկճող երկրորդ երեսակը, ուր ան կը պահանջէ բոլոր ոչ-իսլամ տարրերէն լքելով իրենց ազգային ինքնութիւնը, միաձուլուիլ Թուրք լեզուի, մշակոյթի եւ գաղափարի շուրջ: Անդրադարձ կը կատարուի Թուրքոյ եւ Յունաստանի միջեւ ստորագրուած «Թուրք-Յոյն Փոխանակութեան վերաբերեալ պայմանագիր եւ Փորթօղլ»ի⁸⁵, Հրեայ, Հայ եւ Յոյն համայնքներու Լօզանի 42. յօդուածի Ա. հաստատօն հրաժարման⁸⁶, «Թուրք-Հայ Բարձրացման Միութեան» արարքներուն, միակուսակցական վարչութեան գործադրած փոքրամասնութեանց նկատմամբ իր խտրական որոշումներով յատկանշական, թրջացման քաղաքականութեան: 2 Յուլիս 1924 թուակիր Երթեւիկ

⁸² Սիրունի Յ., Պոլիս եւ իր դերը, Ա հատր, էջ 319-322:

⁸³ Սիրունի Յ., Պոլիս եւ իր դերը, Բ հատր, էջ 108:

⁸⁴ **Խառաղյան Ա.**, Արեւմտահայերի Ազգային Սահմանադրութիւնը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», Երեւան, 1992, թիւ 2-3, էջ 55-61: **Սիրունի Յ.**, Պոլիս եւ իր դերը, Գ. հատր, էջ 45-52: **Երանեան Մ. Ա. Բախանյ,** Պատմութիւն Արմաշու, էջ 63: Հայկական հարց հանրագիտարան, էջ 16: **Գոյումճեան Լ.,** Հայ Համայնքային Անցուդարձեր, էջ 5: **Bebiroğlu M.,** Tanzimat'tan II. Mesrutiyet'e Emneni Nizamnameleri, s. 214-215. Նոյն տեղէն, էջ 158:

⁸⁵ **Macar E.,** Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, s. 98.

⁸⁶ **Bali R.,** Cumhuriyet Döneminde Azınlık Politikaları. Birikim Kasım, 1998, s. 81. **Aktar A.,** Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları, s. 113.

օրէնքով Հայոց կ'արգիլուի վերադառնալ իրենց ծննդավայրը, արտասահման մեկնող հայերուն կը տրուի անցագրեր, որոնց վրայ կ'ընդունան կըլլայ «Արգիլուած վերադարձ» բառերը⁸⁷: 31 Մարտ 1926 թ. պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուող թիւ 788 «Պաշտօնէից Օրէնք»ի 4. յօդուածի տրամադրութեան համաձայն, պաշտօնեայ ըլլալու համար նախապայման կըլլայ «Թուրք» ըլլալ:

Անդրադարձ կը կատարուի նաեւ փոքրամասնութեանց զինուորական ծառայութեան հարցին,⁸⁸ 4 Յունիս 1932-ին Թուրքիոյ Ազգային Սեօ ժողովին մէջ ընդունուող 2007 համար «Թուրքիոյ մէջ Թուրք Հայրենակիցներուն Յասուկ Արհեստ եւ Ծառայութիւններու մասին Օրէնք»ին, Քիւրտ ազատագրական շարժման երկու կարեւորագոյն ապստամբութիւններուն՝ Շէյխ Սայիտի (1925) եւ Տէրսիմի (1937)⁸⁹:

14 Յունիս 1934 թ. եւ 2510 համար «Գաղթականներու եւ Ապաստանեալներու Ձեւտելման Օրէնք»ի հրատարակութենէն քանի մը օր վերջ Հրեայ քաղաքացիները Թուրքիոյ մէջ, շրջանէն հեռացնելու նպատակով կ'ենթարկուին սպառնալիքներու, տնտեսական արգելքներու ու բռնութիւններու, ինչպէս նաեւ քաղմանդան խուճերու կողմէ կը թալանուի անոնց տուներն ու գործարանները⁹⁰:

«Մուսա Լեւան Բառաւուն Օրը» վէպի հրատարակութեան յաջորդող օրերուն կը ստեղծուի հակահոսանք եւ Թուրք բերթերու, ինչպէս նաեւ կառավարութեան թելադրանքով հրեաներն ու յաջորդող օրերուն նաեւ հայերը կը պարտաւորուին բողոք ու ցասում յայտնել վէպի գաղափարներուն դէմ⁹¹: 3512 թիւ «Հաւաքականութեանց (Ընկերակցութեանց) Օրէնք»ի տրամադրութիւններուն համաձայն «բարեգործական, կրօնական, ընկերային, առողջապահական, կրթական եւ մշակութային բոլոր հաստատութիւնները կը ստիարուին մատակարարուիլ աշխարհիկ անձերէ կազմուած մարմիններու կողմէ եւ այս պատճառաւ Հայոց վարչական ժողովը 15 Յուլիս 1939-ին ինքզինքը «լուծեալ» կը հռչակէ:

Երրորդ ենթաբաժնի մէջ, ՉԱՌԹԱՎԱՅՐՆ ՌԻ ՊԱՏՐԻՍՏՐՈՒԹԻԹԻՆԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈՂԱԿՈՒԲԵՆ ՎԵՐՋ, կը ներկայացուի Զաւէն Պատրիարքի Պոլսէն հեռանալը, Հանրապետութեան հռչակումով կազմուող պետութեան նոր վարչական դրութիւնն ու անոր կատարած Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի կրկին ձեւաւորուող վարչական կազմը:

26 Յունիս 1927-ին, չորս ու կէս տարիներ առանց Պատրիարքի մնալէ վերջ, որպէս Պոլսոյ 80.րդ Պատրիարք կը նստրուի Սեւրոպ Արք. Նարոյեան⁹²: 1929 թուականին Պատրիարքի վարչական գործունէութիւնը թոյլ նկատող վեց հոգեւորականներ, գրաւոր դիմում կատարելով կը պահանջեն անոր հրաժարումը: 1933 թ. Յունիսին փոքրամասնութեանց ներքին գործերը վարելու համար կառավարութիւնը կը պատրաստէ օրինագիծ մը, որուն ազդեցութեամբ 13 Սեպտեմբեր 1934-ին Վահան Սուրենեանի վարչութիւնը կը ջնջէ «Ազգային Սահմանադրութի-

⁸⁷ Սախո Չէթինօղլուի անմշակ արխիւ. «Յակոբ Հանձեան»ի 19.07.1924 թուակիր անցագիրը (Յանդուած 1):

⁸⁸ Okutan Ç., Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, s. 131-136.

⁸⁹ Köker O., Kürt İsyanlarının Liderleri Nasıl Yargılandı, Nasıl Asıldı - Toplumsal Tarih, Sayı 67, Temmuz, 1999, İstanbul, 1999, s. 4-5.

⁹⁰ Bali R., 1934 Trakya Olayları, s. 1.

⁹¹ Bali R., Musa'nın Evlatlari Cumhuriyet'in Yurttaşları, s. 128-134.

⁹² Ընդարձակ Տարեցոյց, 1928, էջ 352-353:

նր»։ Ըստ 5404 թիւ օրէնքի սրամադրութիւններուն համայնքային մարմինները մատակարարական տեսակէտէ կենթարկուին Վագֆներու վարչութեան հակաշէին։

Փաստացի կը ներկայացուի 14 Յունիս 1934 թ. եւ 2510 համար «Գաղթականներու եւ Ապաստանեալներու Ձեւտղման Օրէնք»ի գործադրութեան դրուելէն շուրջ վեց ամիս առաջ միջին Անատոլու գտնուող Հայերուն Ստամպուլ արտորուիլը⁹³, ինչպէս նաեւ 1938 թ. Ներքին Գործոց Նախարարութեան առաջարկով ու Սպայանիոյ տի Նախագահութեան հաւանութեամբ տեղահանուիլը Կեսարիոյ Կէսի գաւառակի էֆէրէ գիւղի հայ բնակիչներուն⁹⁴։

Անդրադարձ կը կատարուի 1938 թ. հրատարակուող 3513 համար օրէնքով որդեգրուած «Անհատ մատակարար»ի (Թէք միւթէ վէլի) դրութեան եւ 14 Յունիս 1939 թ. գործադրութեան դրուած 3512 թիւ «Ընկերակցութեանց Օրէնք»ին։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵՆՆԵ, նոյնպէս կը բաղկանայ երեք ենթազուխներէ։

Առաջին ենթազուխը, կը բաղկանայ ՀԱՍԱՅՆՔԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՆԵԸ։ ՀԱՅՈՑ ԼԵՏԱԼ ԳՈՅՔԵՐԸ։ ՍԱՆԱՍՐԵՄԱ ԽԱՆ։ ԲԱԿԱՍԹԻ ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵՉՍԱՆԱՏՈՒՆԸ, խորագրեալ բաժիններէն։

«Համայնքի տնտեսական կեանքը» բաժնին մէջ նախ համառօտ կերպով անդրադարձ կը կատարուի Օսմանեան կայսրութեան Հայ վաճառականներուն, որոնք մինչեւ 1914-ի Ընդհանուր պատերազմը, երկրի մէջ առաջ կը տանին վաճառականութիւնը, ինչպէս նաեւ արհեստագործները սեղանադր, ոսկերիչ, հացագործ, ժամագործ, կոշկակար, շղարշի վաճառական, մետաքսագործ ելին, որոնք ժԹ դարուն Պոլսահայութեան հիմնական հասուածը կը կազմեն եւ բազմաթիւ բնագաւառներու մէջ չեն ունենար մրցակիցներ մինչեւ Հանրապետութեան շրջան։

Ապա կը ներկայացուի Հանրապետութեան շրջանին Ստամպուլի տնտեսական կեանքի խորտակումը, սնանկացումները, որմէ բաժին կը ստանան նաեւ հայերը՝ զրկուած ըլլալով արտական պաշտօնեայ ըլլալու ինչպէս նաեւ Անատոլու երթեւեկելու իրաւունքէն, վճարելով թուրքերէն գանձուած տուրքերուն կրկնապատիկը կամ եռապատիկը։ Ստամպուլի հայութիւնը բաւական կ'ազդուի նաեւ 1929 թուականին սկսող աշխարհատարած տնտեսական տագնապէն, որ կը շարունակուի մինչեւ 1934 թ.։ Այսպէս՝ տնտեսական հարկադրանքով, թէ՛ Ստամպուլէն եւ թէ՛ գաւառներէն հոսանք մը կը գոյանայ դէպի արտասահման եւ կը ծաւալի հետզհետէ։ Բայց, ճարտարարուեստի շատ մը ձիւղերուն մէջ ինչպէս՝ հիւսուածեղէնի արտադրութիւն, շղարշի վաճառականութիւն, կոշկակարութիւն, շինանիւթերու շինութիւն եւ առեսուր, մետաքսեղէնի եւ մուշտակի վաճառականութիւն ելին. իրենց առաջատար դիրքը կը պահեն Հայ վաճառականները⁹⁵։

«Հայոց Լքեալ Գոյքերը» բաժնին մէջ նախ անդրադարձ կը կատարուի Իթթիհատականներու իշխանութեան շրջանին, երբ կը հրատարակուին շուրջ 100 օրէնքներ, որոնց կարգին են նաեւ Հայոց «Տեղահանութեան» եւ «Լուծարման» Օրէնքները, ու նախորդող օրէնքներն ու կանոնագրութիւնները, որոնց շնորհիւ

⁹³ Robert P. Skinner, Embassy of the United States of America, Ankara, 2.III.1934, No.151 (Յաւելուած 2)։

⁹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, B.C.A. 030.18.01.02.84798 (Յաւելուած 3)։

⁹⁵ Ժողովրդական Տարեցոյց, 1938, էջ 62։

կը ստուգուին երկրի ոչ-խլամ տարրերն ու զինուորականներուն կողմէ կը գրաւուին անոնց գէնքն ու զինամթերքը, որպէս նախաքայլ տեղահանութեան ու թալանի:

Տեղահանութեան Օրէնքը կը հրատարակուի 27 Մայիս 1915 թ. եւ օրէնքի որոշումը կառավարութիւնը կ'ընդունի 30 Մայիս 1915 թ., բայց Ներքին գործոց Նախարար Թալեաթը, կառավարութեան որկած 26 Մայիս 1915 թ. արտոնագրով կը տեղեկացնէ, թէ արդէն սկսած է հայոց տեղահանումը:

Առժամեայ Լուծարման Օրէնքը (Լքեալ Գոյքերու Օրէնք), որ կը նշակուի 26 Սեպտեմբեր 1915 թ., կուզայ իրաւական շարժառիթ ստեղծել կասարուած թալանի գործողութիւններուն: Օրէնքով եւ օրէնքի ճիշտ յօդուածին համաձայն պատրաստուած 26 Հոկտեմբեր 1331 (8 Նոյեմբեր 1915) թ. կանոնագրութեամբ կը կազմուին Լուծարման Յանձնաժողովներ, ինչպէս նաեւ Յանձնախումբեր, որոնցմէ առաջինի գործունէութիւնը կը սահմանուի մէկ կամ մի քանի քաղաքներով, իսկ երկրորդինը՝ գիւղաքաղաքով: Յանձնախումբը, տեղահանման հրահանգն ստանալէ վերջ, երեք օրուայ մէջ իր գործունէութեան տեղեկագիրը պէտք է յանձնէ լուծարման յանձնաժողովին: Կը կազմուին 33 յանձնաժողովներ, որոնցմէ՝ ամէն մէկը՝ կ'ունենայ երկու տեսորակ, ուր գրի առնուած կ'ըլլան տեղահանուած հայերու լքեալ գոյքերու ցանկը՝ անոնց տեսակը, քանակը, գնահատուած արժէքն ու տիրոջ անունը, որոնց ձակարագիրը այսօր յայտնի չէ⁹⁶:

Սոյն բաժնին մէջ կը ներկայացուի Օսմանեան կայսրութեան պետական պիւտձէի 1913-1918 թթ. մեծ աճը, հակառակ պատերազմի ծանր պայմաններուն⁹⁷: Իթթիհատական կառավարութիւնը կը փորձէ իւրացնել նաեւ հայոց օտար ապահովագրական ընկերութիւններու մօտ գտնուող գումարները⁹⁸:

Կը ներկայացուի նաեւ տուեալներ, ըստ որոնց առնուազն 1930-ականներու սկիզբը «Լքեալ Գոյքերու Հաշիւը», պիւտձէի կարեւոր եւ գլխաւոր եկամուտի աղբիւրներէն մէկը կ'ըլլայ⁹⁹:

1914 թուականի տուեալներուն համաձայն Օսմանեան երկրին մէջ Հայ համայնքը կ'ունենայ 2538 եկեղեցիներ, 451 վանքեր եւ 2000 դպրոցներ: ՈւՆԵՍԿՈ-ի (UNESCO) 1974 թուակիր տեղեկագրութեան համաձայն մնացած է միայն 913 եկեղեցի եւ վանք, որոնցմէ 464 հասը այդ թուականէն վերջ արդէն փլցուած, 252 հասը իր ձակարագրին լքուած է եւ 197 հասը վերանորոգութեան կարիքն ունի¹⁰⁰:

Այսպէս Իթթիհատականներու ծրագրած ու սկսած գործը՝ հայերու տնտեսական մրցակցութենէն ազատուիլ, ստեղծելով թուրք դրամատէրեր, տէր դառնալ երկրի տնտեսութեան, մինչ այդ կարգադրել թուրք գաղթականներու բնակութեան հարցը, ինչպէս նաեւ լեցնել Պետական զանձը յանուն տեղահանուած հայոց ունեցուածքին, մինչեւ վերջ կը տանին Քէմալականները:

«Սանասարեան Խան» բաժնին մէջ կը ներկայացուի բարերար Մկրտիչ Սանասարեանի կողմէ 1881 թուականին էրզրումի մէջ բացուած Սանասարեան վարժարանն ու 1899 Յուլիս 21-ին վարժարանի Պետական Դրամատան մէջ

⁹⁶ Onaran N., Emval-i Metruke Olayı, s. 74 .

⁹⁷ Çetinoğlu S., Ermeni Emval-i Metrukeleri üzerine, www.binkimdersisi.com/binkim/makale, s. 12.

⁹⁸ Morgenthau H., Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü, s. 249.

⁹⁹ Onaran N., նշծ.աշխ., էջ 269:

¹⁰⁰ Hür A., Ermeni Mallanna Kim Kondu, Taraf Gazetesi, 2 III.2008.

գտնուող անձեռնմխելի գումարէն 19.000 Օսմանեան լիրա վճարելով Ստամպուլի մէջ գնուող Սանասարեան Խանը, որուն միւթէվէլլին (կտակակառար) կըլլայ Թուրքիոյ Հայոց օրուան Պատրիարքը: Սանասարեան վարժարանը 1912 թ. կը տեղափոխուի Սեբաստիա, ուր կը բացուի Ս. Նշան վանքի շրջափակին մէջ, իսկ 1915-ին տնոյի ունեցած դէպքերու ընթացքին իր բոլոր գոյքերով, գիրքերով եւ գործիքներով կը գրաւուի կառավարութեան կողմէ՝ եւ զոհ կ'երթան պաշտօնէութիւնն ու անբողջ աշակերտութիւնը:

1928 Հոկտեմբերին Թուրք կառավարութիւնը Սանասարեան Խանը իբր «լքեալ գոյք» կը փոխանցէ Ստամպուլի կուսակալութեան, իբր անոր սեփականութիւնը: Կառգրաւէ խանին «վագֆ» եղած եկամուտները եւ կ'արգիլէ միւթէվէլլի Սեբրուպ Նարոյեան Պատրիարքը զանոնք զանձելէ: Սանասարեան Խանի ու կտակի դատը կը սկսի 23 Հոկտեմբեր 1928-ին եւ կը վերջանայ 15 Մայիս 1935-ին: Իրաւական Բ. Աստանը իր վճիռը կը յայտնէ, որոշելով թէ Սանասարեան Խանը «լքեալ» է եւ կը պատկանի կուսակալութեան, որն Վճռաբեկը կը հաստատէ 4 Նոյեմբեր 1935-ին¹⁰¹:

«Բանկայթիի Հայոց գերեզմանատունը» բաժնին մէջ անդրադարձ կը կատարուի 1560-էն աւելի առաջ սկսբնաւորութիւն ունեցող Բանկայթիի ազգային գերեզմանատան, ուր այցուցական կողմէ կ'արգիլուի ննջեցեալներու թաղումը 1865-ին, համաճարակի պատճառաւ:

1931-ին Ստամպուլի Քաղաքապետութիւնը կը դիմէ Կալուածահամարի վարչութեան պահանջելով Բանկայթիի Հայոց գերեզմանատան իր անունին փոխանցումը, որպէս լքեալ գոյք եւ կը գրաւէ Բանկայթիի գերեզմանատունը, արգելք կը դնէ գերեզմանատան հատոյթին վրայ: Հայոց Պատրիարքարանը դատ կը բանայ Քաղաքապետութեան դէմ: Պատավարութիւնը, որ կը սկսի 1 Մարտ 1931 թ, վերջ կը գտնէ 26 Նոյեմբեր 1934-ին ի նպաստ քաղաքապետութեան: Այս գերեզմանատան համար դատախազ կը կանգնի Բերայի Թաղային Խորհուրդը: Այսպէս կը սկսի դատավարութեան երկրորդ շրջան մը, որ կը վերջանայ Ներքին գործակարութեան հրամանով, վարչական եղանակով եւ իրաւափոխութեամբ: 50.000 քառակուսի մէթր հողամասը կ'անցնի Քաղաքապետութեան, իսկ շէնքերը կը թողուին համայնքին (մօտ 6.000 քառակուսի մէթր): Գերեզմանատունը 1939-ին անբողջական ապաստիականացման կ'ենթարկուի, կը փլցուի գերեզմանատան Ս. Գրիգոր Լուսավորիչի նուիրուած Խոր Վիրապ Եկեղեցին:

Երկրորդ ենթազլխին մէջ՝ ՀԱՅ ՎԱԳՏՆԵՐՆ ՈՒ ԱԶԳԱՄՍԿԱՆ ԿԱԼՈՒԾՆԵՐԸ, ՎԱԳՏՆԵՐՈՒ ՕՐԵՆՔԸ, անդրադարձ կը կատարուի հայ վագֆներուն, որոնք են Եկեղեցիները, գերեզմանատուները եւ անոնց յարակից հիւանդանոց, որբանոց, արհեստանոց, վարժարան եւ նման բարեգործական հաստատութիւնները:

Որոշ վագֆի ենթակայ, կալուած կամ հողին սեփականութիւնը ազգին սրբանախրուած ազգապատկան կալուածներու կարեւոր մասը 30-ական թուականներուն կալուածներու վարչութեան կողմէ որպէս լքեալ գոյք կը գրաւուին, որովհետեւ Ա. Ընդհանուր պատերազմի ու ապրուող ազգային աղէտի պատճառաւ անաւարտ մնացած կ'ըլլան ըստ 1912 թ. «Բարոյական անուններու փոխանցման օրէնքին» կատարուելիք արձանագրութեանց սրբագրութիւնները:

¹⁰¹ **Շահնագար 3.**, Սանասարեան կտակի դատը, էջ 15:

Վազֆներու օրէնքով ոչ իսլամ փոքրամասնութեանց բոլոր հաստատութիւններուն տնօրինումը կը տրուի Վազֆներու Ընդհանուր Տնօրէնութեան, այսինքն Պետութիւնը կը միջամտէ այս հաստատութեանց ներքին գործերուն, որը բոլորովին խտտոր կը հանդիսանայ Լօզանի Դաշնագրի 40 յօդուածին: Վազֆներու Ընդհանուր Տնօրէնութիւնը յենելով 2762 համար Վազֆներու Օրէնքին, 1936-ին բոլոր միւլթիլիւններէն եւ մատակարար մարմիններէն կը պահանջէ պատրաստել ազգային հաստատութիւններու անշարժ գոյքերու ցուցակը պարունակող յայտարարագրեր: Իսկ 1960-ական թուականներուն կորոշէ, թէ այս ազգային հաստատութիւնները 1936 թուականէն վերջ իրաւունք չունին տիրանալու ռեւէ անշարժ գոյքի: Ուստի, սոյն թուականէն վերջ գնելով, ժառանգութեամբ, նուիրատուութեամբ կամ կտակով ձեռք բերուած բոլոր ինչքերը կ'առնուին իրենց ձեռքէն:

Երրորդ ենթապոյնը կը բաղկանայ ՀԱՍՏՆՔԱՅԻՆ ՈՒ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԵԿԵՐԵՑԻՆԵՐՆ ՈՒ ԳԵՐԵԶԱՍԱՍՏՈՒՆԵՐԸ խորագրեալ բաժիններէ:

Համայնքային ու բարեգործական հաստատութիւններու բաժնին մէջ կը ներկայացուին Կ. Պոլսոյ Ազգային Խնամատարութիւնը, Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցը, Գալֆայեան Որբանոցը, Գարակէօգեան Ազգ. Արհեստանոց-Որբանոցը, Ուսուցչաց Օգնութեան Սնուկը, Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ վազֆ եղած Թօքթաթեան Պանդոկը, ինչպէս նաեւ Կաթողիկէ Հայոց Ս.Յակոբ Հիւանդանոցը:

Եկեղեցիներն ու գերեզմանատուները բաժնին մէջ կը ներկայացուի շրջանի պժմ գոյութիւն ունեցող, ինչպէս նաեւ պժմ գոյութիւն չունեցող Հայ Առաքելական Եկեղեցիները, Հայ Կաթողիկէ համայնքի եկեղեցիներն ու Բողոքական հայերու ժողովարանները, Կ. Պոլսոյ Հայոց հնագոյն գերեզմանատուները, ինչպէս նաեւ ուսումնասիրուած շրջանի գերեզմանատուները, տեղեկութիւններ փոխանցելով Պալքըլի, Շիշլիի եւ Սկիտարի Հայոց գերեզմանատուներուն մասին:

Երրորդ գլուխը ԿՐԹԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, կը բաղկանայ երկու ենթապոյններէ:

Առաջին ենթապոյնի մէջ, ԹՈՒՐԹՈՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ Խորագրին ներքեւ կը ներկայացուի կրթական հաստատութեանց 20-30-ական թթ. կառավարական եւ մատակարարական խնդիրները: 1923 թ., Կ. Պոլսոյ մէջ հայերը կ'ունենան 47 վարժարաններ, ուր ուսում կը ստանան 5865 աշակերտներ¹⁰²:

Կրթական տնօրէնութեան հրահանգով եւ կրթական քննիչի մը նախագահութեամբ Հայ դպրոցներու տնօրէններէ բաղկացած յանձնաժողովի կողմէ պատրաստուած «միօրինակ կանոնագիր եւ ուսման ծրագիր»-ի գործադրութիւնը կը սկսի 1937-1938 տարեշրջանին: Կրթական տնօրէնութեան հրահանգով 1936-1937 տարեշրջանին փոքրամասնութեանց կիսներու թուրք ուսուցիչներն մէկը կ'ընտրուի իբրեւ «փոխ տնօրէն», իսկ յաջորդ տարեշրջանին նախակրթարաններու համար «փոխ-տնօրէն» կը նշանակուի սոյն վարժարանի թուրք մշակոյթի կամ թրքերէն լեզուի ուսուցիչներէն մէկը:

1937-1938 տարեշրջանին Ստամբուլահայ հասցնելու կ'ունենայ 37 կրթական հաստատութիւններ (ազգային եւ անհատական), որոնց 2 հատը կ'ունենայ

¹⁰² 75. Yıl Tertip Heyeti, 75. Yılda Türkiye Ermenileri, s. 33.

միայն մանկապարտեզ, մեկը միայն միջնակարգ իսկ 3 հատը միջնակարգ եւ լի-
սեփ բաժիններ: Սոյն տարեշրջանին համայնքը կ'ունենայ 177 ուսուցչուհիներ եւ
110 ուսուցիչներ¹⁰³:

Երկրորդ ենթապլյսի մէջ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԱԻՆՆԵՐԸ: ԳՐԱԿԱ-
ՆՈՒԹԱԻՆԸ, ԳՐԱՏՊՈՒԹԱԻՆ ՈՒ ՍԱՍՈՒԼԸ: ԹԱՏՐՈՆՆ ԸՄԵՐԱԾՏՈՒԹԱԻՆԸ,
անդրադարձ կը կատարուի Պոլսոյ մէջ ցայտօր կազմուած մշակութային ընկերու-
թիւններու, կը ներկայացուի հայ տպագրութեան Կ. Պոլիս մուտքը 1567 թ. Աբգար
Ղափր Թերթաւոցիի միջոցաւ, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան շրջանի
տպարանները, տպագրուած գիրքերը, թերթերը, հանդէսներն ու տարեցոյցները:

Հանրապետութեան շրջանին, մինչեւ 1946 թուականը կը շարունակուի
Հայերէն բեմադրութեան արգելքը, որն կը դրուի 1922 թուականին կառավարու-
թեան կողմէ:

1930-ական թթ. Ստամբուլի մէջ կը ստեղծուի երաժշտական ոգեւոր
շարժում մը, Կոմիտաս Կարդապետի ծննդեան 60 ամեակի հանդիսութիւններուն
առթիւ կը կազմուի «Կեդրոնական Երգչախումբ» մը:

ԵՃՐԱԿԱՏՈՒԹԱԻՆՆԵՐՈՒ բաժնին մէջ հանրագումարի բերուած են հե-
տազօգութեան հիմնական արդիւնքներն ու եզրահանգումները:

- Կ.Պոլսոյ Պատրիարքութեան հիմերը կը դրուին 1461 թ. Ֆաթիհ Ս. Սէի-
մէտի նախածնունդէանք, որուն առաջին եւ գլխաւոր դերը կ'ըլլայ որպէս միու-
թեան կեդրոն ծառայել Փոքր Ասիոյ մէջ ցրուած Հայ համայնքներուն: Օսմանեան
կայսրութեան շրջանին Պոլսոյ Պատրիարքները, պետական հովանաւորութեանք
եւ պաշտպանութեանք զօրացած ազատ կեդրով կրնան կիրարկել իշխանու-
թիւն, իրենց անմիջական շրջանակին մէջ, թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ՛ հոգեւորակա-
նութեան վրայ:

- Արեւմտահայութեան մտաւորական վերածնունդը կը սկսի 3. Կոլոտ
Պատրիարքով: Յովհաննէս Կոլոտ (1715-1741), Յակոբ Նալեան (1741-1748,
1752-1764) եւ Զաքարիա Քաղզուանցի (1773-1781, 1782-1799) Պատրիարքները
կարեւոր դեր կը կատարեն Պոլսահայոց մտաւոր եւ բարոյական զարգացման
մէջ:

- Ազգային Սահմանդրութիւնը, որ կ'ընդունուի 1860 Մայիսի 24-ին Կ. Պոլ-
սոյ մէջ, կը հաստատուի Բ. Դրան կողմէ 1863 թ. Մարտի 17-ին «Հայոց Ազգային
Կանոնագրութիւն» (Նիզամնամէ-ի միլլէթ-ի էրմէնիեան) անունով, ժողովուրդին
մէջ կ'արթնցնէ հաւաքական գիտակցութիւն, ազգը կը ձերբազատէ մեծամեծնե-
րու կամայական տնօրէնութիւնէն եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը կը ճանչնայ
որպէս «ազգի ղեկավար» եւ միջնորդ պետութեան եւ Հայ ժողովուրդի միջեւ: Ազ-
գային Սահմանդրութիւնը, կը ջնջուի կառավարութեան կողմէ 19 Յուլիս 1332
(1916) թ. կանոնագրով, իսկ Սոնտրոսի Ղազնազրէն վերջ 18 Նոյեմբեր
1334(1918) թ. հրապարակուող կանոնագրութեանք կրկին ոյժի մէջ կ'ըլլայ մինչեւ
1934:

- Հանրապետութեան հիմնադրմանք Օսմանեան կայսրութեան «բազ-
մազգ հանակարգը» իր տեղը կը թողու «ազգ-պետութեան»: Բենպաստութեան

¹⁰³ Ազատեան Թ., Գօջունեան Ս., Արմաղան, Թուրքիոյ Հանրապետութեան 15 ամեակին
առթիւ, էջ 32:

հիմնական ծրագիրը կըլլայ կազմել «միաստորր եւ միաձոյլ Թուրքիա»: Հանրապետութեան առաջին տարիներէն սկսեալ երկրի ամբողջ բաղկացուցիչ տարրերը թրքացնելու համար, կը մշակուի ու կը գործադրուի «թրքացման քաղաքականութիւն», որն կը հետաամբողի մեթոտիկ կերպով եւ յատկանշական է ոչ-իսլամ փոքրամասնութեանց նկատմամբ իր խտրական որոշումներով:

- Քէնայական Հանրապետութիւնը իրականացնելու համար իր «Ազգապետութիւն» կառուցելու նպատակը, կը գործադրէ փոքրամասնութեանց ծովման եւ թրքացման, գաղթի ու գետնողման, ինչպէս նաեւ տնտեսութիւնը ազգայնացնելու քաղաքականութիւն:

Թուրքիոյ Հանրապետութեան շրջանին կը հրատարակուին նախամտածուած երեք օրէնքներ, որոնցմէ առաջինը կ'արգիլէ արտասահման մենմող հայերուն վերադարձը, երկրորդը կը ջնջէ որոշ ժամանակ Թուրքիայ չգտնուողներուն քաղաքացիական իրաւունքները, իսկ երրորդը կ'ապաստեփականացնէ քաղաքացի չեղողներուն ինչքերը:

2 Յուլիս 1924 թուակիր Երթեմեյի օրէնքին համաձայն Հայոց կ'արգիլուի վերադարձնալ իրենց ծննդավայրը: Թուրքիոյ 24 Ապրիլ 1924 թուակիր Նոր Սահմանադրութեամբ, չեն կրնար վերադառնալ Թուրքիա եւ իրենց թրքահապատկութիւնը կը կորսնցնեն բոլոր այն Հայերը, որոնք տարագրուած կ'ան փախած են Թուրքիայէն: Իսկ լքեալ գոյքերու մասին իրարայայջորդ կերպով հրատարակուող օրէնք, հրահանգ ու շրջաբերականներով կ'ապաստեփականացնէ անոնց ունեցումները:

- Հայոց Լքեալ Գոյքերուն մէկ մասը հրատարակուած օրէնք եւ հրահանգներով ստղացի թուրք, քիւրտ եւ չէրքէզ առաքաւար անձանց կողմէ կը թալանուի, մէկ մասը Պալքաններէն եկող գաղթականներուն կը սրամադրուի, մէկ մասը իսլամ-թուրք դրամատրեր ստեղծելու համար ձրիաբար կ'ան չնչին գումարներու փոխարէն իսլամ անհատ կ'ան հաստատութիւններու կը տրուի:

- Թուրքիոյ Հանրապետական վարչաձեւը, իր հաստատումէն սկսեալ կրթական օրէնքներով եւ հրահանգներով իր միջամտութիւնը հետզհետէ անելի կ'ընդարձակէ բոլոր ոչ-իսլամ վարժարաններէն ներս, որն կը յառաջացնէ կ'նձռու կացութիւն եւ պատճառ կ'ըլլայ վարչական ու տնտեսական տազնապներու, որոնց ծանր հետեւանքն է, որ այսօր Ստամբուլահայ համայնքը կ'այրի մայրենի լեզուի գործածութեան ինչպէս նաեւ ազգային վարժարաններու աշակերտական թիւի յարաճուն նուազման նեղութիւնը, որն մտահոգութիւն կը պատճառէ համայնքի ապագային նկատմամբ:

- 1929 թուականին սկսող աշխարհաւարած տնտեսական տազնապը որուն պատճառը կ'ըլլայ ճարտարարուեստական եւ երկրագործական սպառումի նուազումը, կը շարունակուի մինչեւ 30-ական թուականներու վերջերը: Տազնապի ազդեցութիւնը հետզհետէ անելի զգալի կ'ըլլայ համայնքային կեանքէն ներս, պատճառ կ'ըլլայ ազգային հաստատութիւններու հատոյթներուն նուազման: Բոլոր ազգային հաստատութիւններու ելմտական կացութիւնը կը խանգարուի եւ կ'ունենան պիտձէի յարաճուն բաց:

- Կառավարութիւնը 1933 թ. Յունիսին փոքրամասնութեանց ներքին գործերը վարելու համար օրինագիծ մը կը պատրաստէ, որն անելի կը կրճատէ այն իրաւատութիւնները, զոր կը վայելէին ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւնները: Այս օրինագիծն համաձայն հիւանդանոցներ ու դարոցներ կը կարավարուին «բարեփ-

րական ընկերությունաց օրենք»ին համաձայն պատկանեալ մարմիններու ձեռքով, կը ջնջուին Ազգային եւ Քաղաքական ժողովները, Ուսումնական եւ Թաղական Խորհուրդները, դպրոցական Հոգաբարձությունները եւ Պատրիարքներն ու Խախանախանն ալ կը դառնան պարզապէս հոգեւոր հովիւներ:

- 14 Յունիս 1934 թ. եւ 2510 համար «Պաշտօնականներու եւ Ապաստանեալներու Ձեռնդրման Օրենք»ի նպատակներէն մէկը կ'ըլլայ՝ գուցէ ուշացունով, իրական գետնի վրայ յենարան մը գտնել Հայերուն Միջին Անատոլոյէն դրկուելուն, մէկը կ'ըլլայ Թուրքիոյ մէջ «ազգային» հիմքերու վրայ հաստատում մը իրականացնել, իսկ մէկն ալ կ'ըլլայ պատերազմի հաւանականութեան դէմ ռազմագիտական կարեւորութիւն ունեցող շրջաններու մէջ ապրող փոքրամասնութիւնները փոխադրել ուրիշ տեղեր:

- 2762 թի Վագֆներու օրենքով ոչ-իսլամ փոքրամասնութեանց թոյլոր հաստատութիւններուն տնօրինումը կը տրուի Վագֆներու Ընդհանուր Տնօրէնութեան, այսինքն Պետութիւնը կը միջամտէ՝ այս հաստատութեանց ներքին գործերուն, հակառակ որ այս մէկը թոյլորովին խտտոր կը հանդիսանայ Լօզանի Ղաշնագրի 40 յօդուածին: 1936-ին թոյլոր միւթվէլլիներէն եւ մատակարար մարմիններէն կը պահանջուի ներկայացնել ազգային հաստատութիւններու անշարժ գոյքերու ցուցակը պարունակող յայտարարագիր: 1936-ի յայտարարագրերը, երկար տարիներ ետք պատճառ կը հանդիսանան ազգային աւելի քան երեսուն անշարժ գոյքերու կորուստին: Սոյն թուականէն վերջ գնելով, ժառանգութեամբ, Լուիքատութեամբ կամ կտակով ձեռք բերուած թոյլոր ինչքերը կ'առնուին իրենց ձեռքէն:

- 3512 թի «Հաւաքականութեանց (Ընկերակցութեանց) Օրենքը», որ կը սկսի գործադրուիլ 1939 Յուլիսին, չարտօներ կրօնական հանգանակ ունեցող ոչ մէկ ընկերակցութեան գոյութիւնը: Կը փակուին եկեղեցիներու մատակարարութեան համար հիմնուած կազմակերպութիւնները: Խորասանձանի արեւնապետած Վարչական ժողովը մտակախութեամբ, 15 Յուլիս 1939-ին «լուծեալ» կը հռչակէ ինքզինքը:

- Հանրապետութեան 1923-1939 թթ. քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերոյիշեալ իրադարձութիւններու ծանր ազդեցութիւնը զգալի է նաեւ Ստանուլիսիայ համայնքի ներկայ վիճակին վրայ:

Արեւախօսութեան հիմնական դրոյթները ներկայացուած են հեղինակին հետեւեալ հրատարակումներուն մէջ.

1.- Պոլսահայ կրթական կեանքը Թուրքիոյ Հանրապետութեան 20-30-ական թուականներուն (մամուլի գնահատմամբ), ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, Երեւան, 2007, թիւ 3, էջ 140-152:

2.- Բանկայթիի Ազգային Գերեզմանատունը (Ս. Յակոբ Գերեզմանատունը), ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, Երեւան, 2008, թիւ 1, էջ 87-95:

3.- Ազգային Փոքրամասնութիւնները Թուրքիոյ Հանրապետութեան 1923-1939 թուականներուն, ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, Երեւան, 2009, թիւ 3, էջ 74-86 (մաս I): 2010, թիւ 1-2, էջ 68-80 (մաս II):

4.- Կ. Պոլսոյ Ազգային Խնամատարութիւնը, «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա, 2010, թիւ 1-12, Յունուար-Պեկտեմբեր, էջ 423-434:

МИРОГЛУ АРМАВЕНИ АРМЕНАКОВЕНА

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА СТАМБУЛА (1923-1939 гг.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”.

Защита состоится 8 июля 2011 г. в 14⁰⁰ ч. по адресу: г. Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4 на заседании специализированного совета 004 при Институте истории НАН РА.

РЕЗЮМЕ

В связи с основанием Турецкой Республики “многонациональная система” Османской империи уступила место системе “нация-государство”. Основной задачей кемалистского государства было образование “однородной и монолитной Турции”. С первых же дней провозглашения Республики проводилась в жизнь “политика отуречивания”, отличавшаяся своими дискриминационными положениями в отношении немусульманских меньшинств.

В период Турецкой Республики были приняты 3 закона: первый из них налагал запрет на возвращение уехавших из страны армян, второй лишал гражданских прав тех, кто на какое-то время покидал Турцию, а третий приватизировал имущество всех тех, кто оказались “не гражданами”.

Согласно “Закону о перемещении” от 2 июля 1924 г., армянам запрещалось возвращаться на родину. В соответствии с новой Конституцией от 24 апреля 1924 г. права возвращения и турецкого подданства лишались все те армяне, которые эмигрировали или бежали из Турции. А по принятым один за другим законам, инструкциям и циркулярам они лишались прав на оставленное имущество.

Часть оставленного армянами имущества, в соответствии с законом и инструкциями, была разграблена местными турками, курдами и черкесами, часть была предоставлена беженцам с Балкан, часть же бесплатно либо по ничтожным ценам передавалась отдельным лицам или организациям с целью формирования класса турецких капиталистов.

Административный аппарат Турецкой Республики своими образовательными законами и инструкциями все активней вторгался в деятельность немусульманских учебных заведений, что привело к их административному и экономическому кризису.

Для управления внутренними делами меньшинств в июне 1933 г. правительство подготовило законопроект, согласно которому больницы и

школы в соответствии с “Законом о благотворительных организациях” курировались соответствующими органами, упразднялись национальные и городские собрания, учебные и участковые советы, а школьные попечители, патриархи и главный раввин становились всего лишь духовными пастырями.

“Закон о размещении беженцев и переселенцев” от 14 июня 1934 г. преследовал цель на правовой основе выдворить армян из ряда вилайетов Турции. Помимо этого, согласно данному закону, заселение территорий должно было осуществляться на “национальной” основе. В то же время закон предусматривал переселение нацменьшинств из стратегически важных районов в иные вилайеты в связи с надвигающейся войной.

В соответствии с законом о вакуфах No 2762 руководство всеми учреждениями немусульманских нацменьшинств передавалось под общее управление вакуфов, то есть государство вмешивалось во внутренние дела данных учреждений, что шло вразрез со статьей 40 Лозаннского договора. В 1936 г. от всех попечителей и органов снабжения были затребованы декларации о недвижимом имуществе национальных учреждений, ставшие причиной утраты более 30 объектов национального недвижимого имущества. К концу данного года все купленное, унаследованное или полученное в дар имущество было отнято у владельцев.

“Закон о сообществах” No 3512, вступивший в силу в июле 1939 г., налагал запрет на существование сообществ, имеющих конфессиональный характер. 13 июля 1939 г. административный совет под председательством Хорасанджяна принял решение о самоликвидации.

Тяжелые последствия вышеназванных политических, экономических и культурных событий, имевших место в Турецкой Республике в 1923-1939 гг., сказываются и на нынешнем положении армянской общины Стамбула.

ARMAVENI MIROGLU ARMENAK

THE ARMENIAN COMMUNITY OF ISTANBUL (1923–1939)

**Dissertation for the degree of Doctor of History on the specialization of
“History of Armenia” 07.00.01.**

**The defense of the dissertation will be held on 8 July 2011, 14⁰⁰ in the
Specialized Council 004 by the Institute of History of the National Academy of
Sciences of RA (Yerevan, Marshal Baghramian Ave. 24/4)**

SUMMARY

The Armenian Patriarchate of Constantinople was established in 1461 at the initiative of Fatih S. Mehmed. The first and most important purpose of the Patriarchate was to serve as a center for unification of the Armenian communities spread in the Asia Minor. In the times of the Ottoman Empire, with state support and protection, the Patriarchs of Constantinople could carry out governance in their inner indirect circles, including both the common people and the clergymen.

The National Constitution adopted on May 24th, 1860 in Constantinople was ratified by Bab-ı Ali on March 27, 1863. The document was entitled “The Armenian National Constitution.” It awoke the collective consciousness in the Armenian people, liberating them from the arbitrary administration of the high-ranked officials. According to the Armenian National Constitution, the Armenian Patriarch of Constantinople was recognized as “the leader of the nation” and the mediator between the common Armenian people and the state. The National Constitution was abolished by the July 19 decree in 1916, while on November 18, 1918 it again came in force by the Montrose Treaty and functioned till 1934.

Having established as a republic, the multiethnic system of the Ottoman Empire yielded its positions to “the national state.” The main aim of the Kemalist ideology was to shape a “monoethnic and united Turkey.” The new government elaborated and carried out the new “policy of turkification/assimilation with Turks” directed to all of the ethnical communities since the very first years of the republic’s foundation. This policy was implemented by means of discriminative decisions carried out against the non-Islamic minorities of the country.

In order to attain its goal of building a “nation-state,” the Kemalist Republic carries out the policy of assimilation with Turks, colonizing and

deportation as well as taking measures to make the economy of the country national.

In the first period of the existence of the Republic of Turkey, three laws were adopted. Thus, the first one forbade the Armenians travelling abroad to return to the country, the second law abolished the civil rights of the Armenians who stayed out of Turkey for some period of time, while, according to the third law the state officials could confiscate the property of those who were no longer Turkish citizens.

By July 2 1924 law on traveling, the Armenians were refused the right to return to their birthplace in Turkey. According to the New Turkish Constitution of April 24, 1924 all the Armenians who were deported or left Turkey, lost their Turkish citizenship and were banned to return to the country. Their property was confiscated by the state according to the laws and instructions that followed this one.

Following the above-mentioned laws and instructions, the local Turks, Kurds and Circassians robbed the part of the Armenian's abandoned property, while the other part was given to refugees from the Balkans, the rest was given to the Islamist-Turkish individuals and institutions for free or a law cost in order to create capitalists.

Since the day of its foundation, the regime of the Turkish Republic was increasing its influence and interference in the management of the non-Islamic educational institutions by adopting a number of educational laws and decrees. This approach caused quite a complicated situation and resulted in administrative and economic emergencies. Thus, as a result of that policy, today, the usage of the Armenian language and the number of the pupils at the national schools constantly decrease in the Armenian community of Istanbul. This situation arouses concerns about the future of the community.

The world economic crisis that began in 1929 and was the result of decrease in industrial and agricultural production lasted till the end of 30-ies. This crisis caused the decrease of the national institution's profits. All of the national institutions had budget deficit.

In June of 1933, according to the governmental draft law elaborated for the management of the inner issues of the minorities, the hospitals and schools were managed by the law "On Benevolent Unions." All kind of national and political councils, educational and district councils, the boards of trustees of the schools were abolished, as well as the Patriarchs and Spiritual leader of Jews turn into mere spiritual leaders, being stripped of their other responsibilities.

In 14 June 1934, by adopting the law N 2510 and the law “On Accommodation of Immigrants and Refugees,” the Turkish Government made perhaps belated attempt to create legal grounds for sending the Armenians to Middle Anatolia. The first law was to contribute to the formation of national basis, while the other one was mean to deport the national minorities from the regions of key strategic importance to other regions, if the probability of a war was high.

By the Vakif Law N 2762, the General Administration of Vakifs was granted the solemn right to manage all the institutions belonging to the non-Islamic communities, which meant that the state officials interfere with the inner regulations of these institutions, which was an obvious violation of article N 40 of the Lausanne treaty. In 1936, all the distributors were required to submit detailed declarations of their real estate. The declarations submitted in 1936 resulted in the loss of over 30 real estate properties belonging to the national institutions. The owners lost all kind of property that they bought, donated or inherited that year.

The law N 3512 on “Companionship” came in force in the July of 1939 and banned any institution of religious character. The companies supplying the churches were closed too. On July 15, 1939, The Administrative Council led by Khorasantchyan declared itself liquidated.

The abovementioned developments that took place from 1923 to 1939 in the Turkish Republic still have their negative impact on the current state of the Armenian community of Istanbul.

